

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در تاریخ (تاریخ ایران اسلامی)

عنوان:

زندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، زرتشتیان در دوره صفوی

استاد راهنما:

دکتر مسعود مرادی

استاد مشاور:

دکتر محمد رضا فراهانی

تحقیق و نگارش:

معصومه علمدار راوری

شهریور ۸۷

این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهرمنند گردید

۱۳۸۷ / ۱۹ / ۲۲

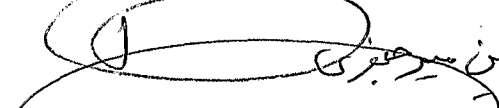
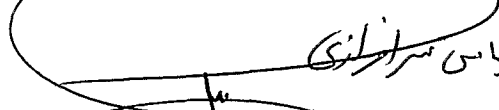
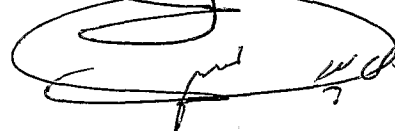
۱۰۶۰۰۱

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان اوضاع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی زرتشتیان دوره صفوی قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران در دوره‌ی اسلامی توسط دانشجو معصومه علمدار راوری تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر مسعود مرادی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

(نام و امضاء دانشجو)

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۹۸/۰۷/۱۸ توسط هیئت داوران بررسی و درجه عالی به آن تعلق گرفت.

تاریخ	امضاء	نام و نام خانوادگی
۱۸/۷/۹۸		استاد راهنما: دکتر مسعود مرادی
۱۸/۷/۹۸		استاد مشاور: دکتر محمد فرمانی
۱۸/۷/۹۸		داور ۱: دکتر حسن میرزایی
		داور ۲: دکتر عباس میرزایی
		نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر ...

دانشگاه بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب معصومه علمدار راوری تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: معصومه علمدار راوری

امضاء:

تقدیم به :

پدر و مادرم که هستی و تلاشتم مدیون آنهاست. آنها که در تمام محظرات زندگی جاری اند و

بهانه های زیبای زندگی اند.

سپاسگزاری

سپاس بی کران ایزد منان را که توفیقش همراه راهم بود و خامه ناتوانم را توانایی بخشید . اکنون که کار پژوهش این پایان نامه به پایان رسیده بر خود لازم می دانم از زحمات اساتید محترم گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان خصوصاً جناب آقای دکتر مسعود مرادی استاد راهنمای پایان نامه و استاد فرزانه جناب آقای دکتر محمد رضا فراهانی تشکر و قدردانی کنم . همچنین از راهنمایی های جناب آقای دکتر عباس سرافرازی و جناب آقای دکتر عباسعلی آذرنیویشه که همواره سمت شاگردی ایشان را داشتم . همچنین خانواده ام که پیوسته مشوقم بودند و همه دوستانیکه از ابتدا تا پایان کار همراه و یاورم بودند سپاسگزاری می نمایم .

چکیده

دوره صفویه در تاریخ ایران از اهمیت ویژه ای برخوردار است صفویان تغییرات بنیادینی در جامعه ایران ایجاد نمودند. آنها از نظر مذهب به عنوان عاملی در جهت استقلال و وحدت ملی استفاده کردند و جامعه ایران را از نظر مذهبی یکدست نمودند. قدرت یافتن علما به دلیل ویژگی خاص مذهب شیعه و پذیرش تشیع از طرف جامعه ایران (به دلیل سابقه دیرینه آن در بین مردم) طبقه جدیدی را وارد عرصه سیاست کرد در این دوره وجهه مذهبی حکومت فرصتی مناسب برای فعالیت علما ایجاد نمود سیاست مذهبی دوره صفوی مبارزه با کسانی بود که با آراء و عقاید مذهبی آنان مخالف بودند این مبارزات شامل گروه های اقلیت مذهبی موجود در ایران می شده است از جمله آنان زرتشتیان بودند این مبارزات اواخر حکومت صفوی با قدرت گیری بیشتر علماء فزونی یافت در این رساله سعی شده است اوضاع و احوال زرتشتیان وضعیت اقتصادی و فرهنگی و سیاسی آنها و رفتار و روابطی که شاهان صفویه با آنان داشته اند بررسی شود.

واژگان کلیدی: زرتشتیان، صفویه، مهاجرت، ایران، گبر، مجوس

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
9	چکیده
2	مقدمه
4	معرفی منابع
8	۱- بخش اول زرتشتیان از آغاز تا صفویه
9	فصل اول : زندگی نامه زرتشت و آئین زرتشت
9	۱- پیدایش زرتشت
10	۲- زادگاه اصلی زرتشت
11	۳- نام زرتشت
12	۴- زندگی زرتشت
13	۵- آئین زرتشت
18	۶- یکتا پرستی یا دوگانه پرستی در آئین زرتشت
20	فصل دوم : زرتشتیان قبل از اسلام
20	۱- زرتشتیان از دوره ماد تا اشکانی
22	۲- زرتشتیان دوره ساسانی
28	۳- تحولات در آئین زرتشت
30	فصل سوم : زرتشتیان دوره اسلامی
31	۱- حمله اعراب
33	۲- زرتشتیان دوره خلفای راشدین و بنی امیه
35	۳- زرتشتیان دوره خلفای عباسی تا صفویه
42	بخش دوم زرتشتیان دوره صفوی
43	فصل اول : حکومت و مذهب
44	۱- ساختار حکومت صفویه
44	الف: شاه و دربار
45	ب : روحانیون
46	ج : مردم
47	۲- گبرها
49	۳- رابطه حکومت با زرتشتیان
51	الف: شاه عباس کبیر
57	ب: شاه عباس دوم
58	ج: شاه سلطان حسین
61	۴- مهاجرت زرتشتیان
70	۵- تداوم سنتهای زرتشتی در دوره صفویه
77	فصل دوم : زرتشتیان کرمان و یزد
77	۱- کرمان
77	الف: قبل از دوره صفویه

صفحه	عنوان
۸۳	ب: کرمان دوره صفویه
۹۶	ج: کرمان و حمله افغانها
۱۱۰	۲- یزد
۱۱۴	فصل سوم : جامعه زرتشتی ایران صفوی و اعتقادات و رفتارهای آنان
۱۱۴	۱- آیا زرتشتیان آتش پرستند؟
۱۲۲	۲- تولد و ازدواج
۱۲۴	۳- لباس
۱۲۵	۴- خط و زبان
۱۲۶	۵- شغل
۱۲۹	۶- دخمه و دفن
۱۳۱	۷- عقاید
۱۳۵	۸- آتشکده ها و پرستشگاههای زرتشتی
۱۴۴	۹- فرزندان زرتشتی
۱۵۰	نتیجه گیری
۱۵۱	فهرست منابع مآخذ
	ضمائم

مقدمه

در دنیا کشورهایی که ادیان بزرگ از سرزمینشان ظهور نموده باشد بسیار کم و محدودند و در میان آنها از سرزمین ایران چند دیانت بوجود آمده که میلیونها نفر از مردم جهان را تحت نفوذ و سلطه معنوی خود قرار داده اند که دین زرتشتی یکی از آنهاست دین زرتشت از ادیان کهن ایرانی بوده که گسترش پیدا نموده و قرنهای متمادی میلیونها نفر تحت نفوذ و سلطه قرار دادند عوامل روحانی و مبنایی و تعالیم خاص این دین قرار گرفته اند. قدرت و ثروت ایران باعث شهرت و گسترش این دین شده و پاره ای از آموزه های اصلی آنرا یهودیت، مسیحیت و نیز شماری طریقه های گنوسی اخذ کرده اند. این دین به سبب دیرینگی و فراز و نشیب هایی که طی کرده است و همچنین بدلیل در دسترس نبودن متون مقدسشان جزء دشوارترین ادیان زنده برای مطالعه است. با گذر زمان دچار تغییر و تحولاتی شده و با ظهور حضرت محمد (ص) و آمدن اسلام به ایران توسط اعراب، جامعه زرتشتی به صورت اقلیتی کوچک در آمده و از ارزش و نفوذ این دین کاسته شد و اسلام جای دیانت زرتشتی را گرفت. تبلیغ اسلام برای زرتشتیان آزار و اذیت ها و محرومیت های اجتماعی و سیاسی به همراه داشت که در قرون بعد تدریجاً همه زرتشتیان اسلام را پذیرفتند و از آنان تنها گروهی کوچک به دیانت خود متمسک ماندند. این گروه به بهای ترک ثروت و امنیت و رفاه دنیوی دیانت خود را حفظ نموده. این دین که امروزه فقط معدودی در ایران و هند شعائر آن را پاسداری می نمایند از چند جهت قابل مطالعه و بررسی است؛ چرا که در ایران بوجود آمده، و قرنهای دیانت رسمی کشور ما بوده است و طبعاً برای دست یافتن تاریخ تمدن و سرگذشت ملت ایران از آغاز تا امروزه و مطالعه آن در زمانها و قرنهای مختلف لازم و ضروری است. نکته مهمتری که تحقیقات را در این زمینه حائز اهمیت می سازد آن است که قدیمی ترین اسناد به زبان ایران باستان یعنی زبان اوستایی متون مقدس این دین را تشکیل می دهد و طبعاً برای دست یافتن به معنا و مفاهیم این متون گرانها تحقیق و بررسی در مبنایی این دین لازم است.

به مرور زمان اکثریت زرتشتیان ایران در دو شهر یزد و کرمان گرد آمده و در دو محله مخصوص سکنی گزیدند این گروه اغلب مورد اذیت و تعرض همشهریان متعصب خود قرار گرفته و به آنان لقب نا مناسب « گبر » یا « مجوس » می دادند. از آداب و تشریفات مذهبی ایشان کسی اطلاع نداشت و به کتب مقدسه و متون مذهبی ایشان دسترسی حاصل نبود. در این میان افراد جامعه زرتشتی در حفظ رسوم و آداب و نیایش خود پایداری می ورزیدند.

در آغاز قرن ۱۶ شاه عباس کبیر پادشاه سلسله صفوی عده ای از زرتشتیان را در اطراف پایتخت جدید خود اصفهان سکنی داد. اروپاییانی که در آن موقع از اصفهان دیدن کرده اند از این مردم به گبرها (نامی که مسلمین به آنها داده بودند) یاد می کنند که در کمال فقر و سادگی می زیسته اند اما از مراسم و آداب آنان جز مختصری ننوشته اند. بعدها آن مردم طعمه تعصبات مذهبی جانشینان شاه عباس شدند بعضی از زرتشتیان از دم تیغ گذشتند و برخی به هندوستان مهاجرت کردند و برخی دیگر به یزد گریختند امروزه نوادگان آنان هنوز در این شهر زندگی می نمایند. زرتشتیان کرمانی دوبار در قرن هجدهم مورد آزار و حمله قرار گرفتند یکبار شهر به دست افغانها افتاد و عده زیادی از آنها کشته شدند یک بار هم آقا محمد خان آنجا را فتح نمود و با قتل عام خود بسیاری از زرتشتیان را از دم تیغ گذراند.

هدف از نوشتن این رساله بررسی اوضاع زرتشتیان در دوره صفویه است که این دوره به علت ایرانی بودن شاهان صفوی بعد از دوره طولانی حاکمیت سلسله ها و شاهان غیر ایرانی اعتباری خاص به آنان اعطاء شده و مرزهای آن به سان مرزهای زمان ساسانی بود و دولت ملی اعلام شده بود.

بنابراین با توجه به این مبحث سئوالات اصلی تحقیق را چنین است:

۱- آیا بین زرتشتیان و حکومت مرکزی ایران صفوی روابطی وجود داشت؟

۲- آیا زرتشتیان مورد تحقیر و آزار مانند سایر اقلیتهای دینی قرار می گرفتند؟

۳- اوضاع اجتماعی و فرهنگی و دوره صفویه چگونه بود؟

و فرضیات تحقیق چنین است:

۱- روابط دولت مرکزی با زرتشتیان حسنه بود.

۲- زرتشتیان از مداخله در امور سیاسی خودداری می کردند.

۳- زرتشتیان در درون جامعه اسلامی صفویه روابط درون گروهی داشتند.

برای گرد آوری این رساله به آتشکده و کتابخانه زرتشتیان کرمان و همچنین بنیاد جمشید و نیشابور در تهران و کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه دانشگاه فردوسی مراجعه کرده ام و از مشکلاتی در حین پژوهش با آن مواجه بودم کمبود منابع در مورد موضوع مورد پژوهش بود در نهایت از راهنمایی های جناب آقای دکتر مسعود مرادی نهایت تشکر و قدردانی را دارم.

۱- پیترودلاواله (سفرنامه پیترودلاواله)

بین جهان گردان ایتالیایی که از دوره امپراتوری مغول به بعد، خاطرات مسافرت های خود به آسیا به رشته تحریر در آورده اند مقام ارزنده ای دارد. از خود سفرنامه بسیار پر ارزشی درباره ترکیه و ایران و هند باقی گذاشت پیتر ودلاواله در یازدهم آوریل ۱۵۸۶ در شهر رم متولد شد پدرش پمپئو و مادرش جوانآلبرتی نام داشت می کند.

سفرنامه ی پیترودلاواله به مشرق زمین، به سه قسمت تقسیم می شود: ترکیه، ایران و هند. تمام این سفرنامه به صورت نامه های متعددی است که وی از مشاهدات خود در مشرق زمین به رشته ی تحریر در آورده و بدون شک یکی از جالب ترین سفرنامه هایی است که تا به حال نوشته شده؛ زیرا حس ملاحظه ی این جهان گرد واقعاً کم نظیر است و با چنان دقت و ظرافتی صحنه های مورد مشاهده ی خود را شرح می دهد، که خواننده تصور می کند خود ناظر آن صحنه ها بوده است و چون وی با زبان های ترکی و فارسی و عربی و تا حدی قبطی و کلدانی آشنا بود توانست مطالبی را بفهمد و بنویسد که جهانگردان دیگر با عدم آشنایی به این زبان ها از درک آنها عاجز بودند.

هر یک از قسمت های سه گانه ی کتاب پیترودلاواله مشتمل بر هجده نامه است، و با توجه به این که مطالب مربوط به ایران در دو جلد به چاپ رسیده، به فوریت می توان درک کرد که نامه های ارسالی از ایران، مفصل تر از دیگر نامه های اوست.

پیترودلاواله علاوه بر این سفرنامه، دارای تألیفات دیگری نیز هست. کتاب اطلاعاتی درباره گرجستان، از تألیفات دیگر پیترودلاواله، کتاب خصوصیات عباس، شاه ایران است در انتهای آن شجره نامه ی شاه عباس نیز اضافه کرده است.

۲- فیگوئرا گارسیا (سفرنامه گارسیا)

این کتاب تنها یک سفرنامه نیست بلکه رساله ای سیاسی و تاریخی است که در آن - علاوه بر وضع جغرافیائی چند کشور - بسیاری حوادث سیاسی ورخدادهای مشرق زمین ذکر گردیده است که بزحمت آنها را در مآخذ دیگری می توان یافت در این کتاب از خصوصیات قابل اهمیت جنگهای ایران علیه عثمانیها، ریشه و بنیاد دولت مقتدرمغول، و علل انحطاط و سقوط ترکمانان آگاه شد. اما خلیفات ایرانیان، آداب و سنن، البسه، خانه ها، شیوه زندگی، سلاحها، و شیوه جنگ و ستیز آنان در این کتاب چنان خوب ترسیم و توصیف شده است که با

خواندن آنها آدمی خود را در میان ایرانیان می بیند . اطلاعاتی که از دین گبرها می دهد بسیار نادر و اختصاصی است .

۳- ژان شاردن (سفرنامه شاردن)

کتاب این نویسنده بزرگ مربوط به دوره درخشان صفویه است .
وی بالسنه پارسی و ترکی آشنا بوده ، مخصوصاً در لسان محاوره ای فارسی تسلط فوق العاده داشته .
و هم چنین سالیان دراز در میان ایرانیان رحل اقامت افکنده و با طبقات مختلف جامعه از درباری ، روحانی و بازرگان پیشه ور ، کارگرو دهقان و برزگر و غیره هم تماس مستقیم و ممتدی داشته است .
شاردن عاشق تمدن مشحون از بدایع ایرانیان ، و شیفته عظمت و ابهت ثروت و مکنت ، علم و دانش فنون و صنایع ، آداب و اخلاق ایرانیان بوده است چنانکه برای ترسیم تصاویر آثار باستانی تخت جمشید (چهل منار) و ابنیه و عمارات با شکوه و عظمت عهد صفوی یکنفر نقاش هنرمند مخصوص اروپا استخدام و با خود بایران آورده است .

شاردن سجایای اخلاقی و اجتماعی تاریخی مسلمانان ، زردشتیان ، گرجیان ، ارمنیان ، اعراب ، افغانان ، ترکان و ترکمنان و دیگر ملل و اقوام تابع ایران صفوی را بدقت تمام بررسی و توصیف کرده است .
جهانگرد محقق فرانسوی در تمام مواضع و شئون فرهنگی و اجتماعی و مذهبی و اقتصادی امپراطوری ایران و خصوصیات شایان توجه ایرانیان به دقت تمام وارد بحث شده ، و با ذره بین علمی خاص خویش کلیه مسائل تاریخی جغرافیایی مربوط به مردمان ایران را تحلیل و تشریح کرده است .

شاردن در تعریف خصوصیات دربار و درباریان منتهای دقت را مبذول داشته است شاهنشاه که در رأس دربار است ، منشاء قدرت ، مظهر عظمت ، و نماینده سیاست داخلی و خارجی مملکت میباشد ، بنا براین وضعیت سیاسی و اجتماعی مملکت ، سیاست خارجی و داخلی کشور ، ضعف یا عظمت بین المللی ایران بسته به لیاقت و کفایت کیاست و ذکاوت ، شجاعت و شهامت و سیاست شاهنشاه است به همین جهات محقق فرانسوی تمام شئون و خصوصیات پادشاهان بزرگ صفوی را با شرح و بسط تمام تشریح میکند .

۴- انگلبرت کمپفر (سفرنامه کمپفر)۱.

انگلبرات کمپفر در شانزدهم سپتامبر ۱۶۵۱ در لمکر واقع در لیبه به دنیا آمد
در این کتاب توصیفی مفصل جاندار و قابل اطمینان از دربار شاه ایران در اصفهان در طول نیمه ی دوم قرن هفدهم به دست داده شده است .

از شاه و وزیر اعظم وی تاندندار باشی (= رئیس انبار هیزم) هیچ صاحب منصب یا خدمتگزار دیوانی از قلم نیفتاده است . توصیف کمپفر از کاخها ، تفریحگاهها ، قصور ، حرمسرا و باغها چنان دقیق و رساست که حتی امروز می توان بر مبنای آن قسمتهائی را که از بین رفته است تجدید بنا کرد تشکیلات داخلی دولت و امور اداری ، دسیسه های رایج در درباره آن روزگار ، دخالت قوای دولتی و دینی در امور یکدیگر ، به طور مختصر همه ی مظاهر زندگی عمومی آن عهد در ضمن بیان مشاهدات نویسنده به. وی که به زبانها و آداب و رسوم مملکت به کمال خوبی آشنائی داشت نزد همه کس و در همه جا از حیثیت بسیار برخوردار بود شاه صفی او را به خوبی می شناخت و در مذاکرات با فرهنگیها مترجم خود کرده بود .

این کتاب از پنج دفتر تشکیل می شود . قسمت بزرگتر این کتاب وقف توصیف ایران شده است . قسمت های مربوط به ایران از نظر احاطه بر مطالب مفید و فشرده و از سایر قسمتهای مهم تر است . درباره ی مقابر پادشاهان هخامنشی و کاخهای آنها در تخت جمشید و نزدیک آن که به قرن ششم تا چهارم قبل از میلاد مسیح راجع می شود ، درباره ی آرامگاه سعدی درباره ی اوضاع طبیعی . انواع مشاهدات نادر و عجیب درباره ی امور طبی آثار کمپفر زمینه ای قابل اطمینان و جامع برای تاریخ سازمان فرهنگی و اداری ایران در قرن هفدهم به شمار می رود که مشاهدات دیگر ناظران و صاحب نظران نیز ابدأ لطمه ای به اهمیت آن وارد نیاورده است

۵- عالم آرای صفوی :

کتابی که با عنوان عالم آرای صفوی نگارش گردیده دارای عنوان و نویسنده مشخص نمی باشد . زیرا در نسخه های مختلف این کتاب با نامهای مختلفی چون عالم آراءصفویه و عالم آرای شاه اسماعیل ضبط شده و مصحح کتاب ، بنابر استدلالاتی - چندان استوار و روشن از جمله ضبط قدیمی ترین نسخه آن را به این نام منتشر کرده و در نتیجه به همین نام شهرت یافته است .

در این کتاب هر چند اشاراتی در باره سلسله نسب شاه اسماعیل از شیخ صفی ، خوانین ترکستان سلاطین تیموری و عثمانی آمده ، لیکن قسمت اعظم آن درباره روی کار آمدن شاه اسماعیل و شرح دلاوری ها و فتوحات اوست ، اما نه به صورت تاریخی بلکه بیشتر به صورت داستان سرایی و قصه گوئی با عبارات عامیانه و مطالبی کم و بیش مغلو ط و ناشی از اشتباه در مسائل تاریخی . به نظر می رسد که این کتاب نسخه نقالی بوده و بر اساس تاریخ خاندان شیخ صفی که به حدس درست مصحح کتاب یکی از عوام شیعه با شاخ و برگ های فراوان و لاف . گزاف های یک ارادتمند معتقد و دوستدار ولی کم اطلاع و کم سواد آن را فراهم آورده و این احتمال وجود دارد که کتاب به قصد نقالی و قصه گوئی در قهوه خانه تهیه شده باشد . از نام

مؤلف و نویسنده نسخه اطلاعاتی در دست نیست، لیکن مشخص می‌باشد که کتاب در سال ۱۰۸۶ سال دهم سلطنت شاه سلیمان و در آغاز پنجاه سال پایانی سلسله صفویه تالیف شده است.

۶- احسن التوا ریخ :

احسن التوا ریخ تالیف حسن بیگ روملو، ظاهر کتابی در تاریخ عمومی در دوازده جلد بوده، لیکن با آنکه مؤلف خود به مجلدات قبل اشاره کرده، تا کنون جز دو جلد واپسین یعنی جلدهای یازدهم و دوازدهم، در هیچ یک از کتابخانه‌های موجود در داخل و خارج از کشور، نشانی از ده جلد دیگر به دست نیامده است. جلدهای موجود تاریخ از زنده‌ای بر اساس وقایع سال به سال حوادث تاریخی ایران و کشورهای هندو عثمانی، همراه با شرح حال دانشمندان، بزرگان، شاعران، وزیران، و وفات ایشان می‌باشد. جلد یازدهم از سال ۸۰۷ هـ ق یعنی آغاز سلطنت شاهرخ پسر تیمور، آغاز شده و تا طلوع دولت قراقویونلو و آق‌قویونلو و ذکر پادشاهان این دو سلسله ترکمان ادامه دارد. جلد بعد از آغاز روی کار آمدن صفویه و با ذکر پادشاهی سلاطین اولیه تا آغاز سلطنت شاه محمد خدابنده ادامه دارد. به نظر می‌رسد مؤلف از هوا خاهان شاه اسماعیل دوم بوده است که به دست عمال شاه جدید کشته شده و کتاب به همین جهت ناتمام مانده است. مؤلف در آن زمان در دستگاه سلطنتی سمت قورچی داشته و در نیمه دهه پنجم زندگی خود بوده چرا که خود در حوادث سال ۹۳۷ هـ ق به تولد خویش در این سال تصریح کرده است.

۷- تاریخ جهان آرا :

احمد بن محمد الغفاری قزوینی (قاضی قزوینی) (۹۰۰-۹۷۵ هـ ق)، فقیه، مورخ و شاعر ایرانی است که خانواده اش ابتدا در ساوه سکونت داشتند و سپس مقیم قزوین شده‌اند. نامبرده علاوه بر دیوان شعر دارای دو اثر تاریخی به نام‌های نگارستان و تاریخ جهان آرا می‌باشد. نگارستان مجموعه‌ای مشتمل بر سیصد حکایت و مضامین تاریخی مربوط به سلسله‌های مختلف مشرق زمین که تاحدی به جوامع الحکایات عوفی شباهت دارد. مؤلف در مقدمه کتاب از ۳۲ منبع اصلی که مورد استفاده اش قرار گرفته نام برده است. در این کتاب مطالب سودمندی وجود دارد که در سایر منابع یافت نمی‌شود. نسخه‌های متعددی از این کتاب در کتابخانه اتحاد جماهیر شوروی وجود داشت.

اثر تاریخی دیگر نامبرده تاریخ جهان آرا می‌باشد که با نام شاه طهماسب صفوی و به زبان فارسی تالیف شده است. این کتاب که تاریخ عمومی و حاوی رویدادهای تاریخی تا سال ۹۷۲ هـ ق است، به لحاظ در برداشتن حوادث تاریخی قرن دهم هجری، بو‌یژه تاریخ نواحی مختلف ایران، یکی از منابع سودمند است.

بخش اول

زرتشتیان از آغاز تا دوره صفویه

فصل اول: زندگینامه زرتشت و آئین زرتشت

۱- پیدایش زرتشت

با آن که همه دانشمندان شخصیت تاریخی زرتشت را پذیرا هستند درباره زمان و مکان پیدایش او همداستانی ندارند این ناسازگاری نه به خاطر کمبود بلکه به جهت تضاد مدارک و مأخذ است.

کهن ترین سند موجود از «کسانتوس^۱» است. وی که معاصر هرودوت یونانی است می گوید:

«زرتشت ششصد سال پیش از لشکر کشی خشایار شاه به یونان می زیسته است» (خشایار در سال ۴۸۰ ق. م به یونان لشکر کشیده، بنابراین، زرتشت در ۱۰۸۰ ق. م می زیسته است). «ایدکسوس کیندس^۲» که پیش از افلاطون درگذشت و از یاران نزدیک او به شمار می آمد، از قول پلینیوس می گوید: «زرتشت، شش هزار سال پیش زندگی می کرد. پلوتارک (۴۶-۱۲۰ م) در آثار خود قدرت زرتشت را شش هزار سال پیش می داند» (عبدالهی، ۱۳۶۹، ص ۱۴-۱۵).

مولتون با مراجعه به محاسبات نجومی، زمان زرتشت را ۹۰۰ تا ۱۸۰۰ ق. م می داند. او معتقد است که گات ها و وداها یا همزمانند و یا گات ها قدیمی تر است.

در سال ۱۴۰۵ ه. ق/ ۱۹۸۴ م عسگراف باستان شناس شوروی، در ازبکستان خرابه های یک معبد زرتشتی را کشف کرد که تاریخ آن را لاقلاً ۲۰۰۰ ق. م مسیح می گذارد از مجموعه این نظرات می شود زمان زرتشت را تاریخی بین ۱۳۰۰ تا ۶۰۰۰ ق. م دانست (فرهنگ مهر، ۱۳۷۴، ص ۱۲۷).

البیرونی بر اساس مندرجات دو متن پهلوی، زمان زرتشت را ۲۵۸ سال قبل از اسکندر می داند. روایات ایرانی تولد زرتشت را در حدود ۶۶۰ ق - م نشان می دهد که با وجود همه احتمالات بعید اغلب محققان جدید آن را پذیرفته اند ولی بعضی دیگر با قراین و دلایل موجود برآنند که زمان ظهور این پیغمبر ایرانی قدیمی تر از آن تاریخ بوده و او را در حدود ۱۰۰۰ ق - م می زیسته است. (آسموس و دیگران، ۱۳۴۸، ص ۱۰۳-۱۰۲).

ولتر می نویسد: من هیچ به بررسی این نکته نمی پردازم که زرتشت در کدام عصر می زیسته. من تنها به این می نگرم که «تعلیمات اخلاقی وی تا روزگاران ما محفوظ مانده» تعالیم او از زبان قدیم مغها به زبان

¹ - Xantos

² eudoxosvoh knidos

عامیانه گبران ترجمه شده و از کنایات و تمثیلاتی که آن کتاب را سرشار کرده بخوبی عیان است که «کیش زرتشت، از کهن ترین دوران هاست». (شیبانی، ۱۳۵۳، ص ۴۲۰ - ۴۱۹).

۲- زادگاه اصلی زرتشت

در مورد زادگاه زرتشت اختلاف نظر های زیادی وجود دارد.

در اوستا از جایگاه پیدایش زرتشت به نام «airyana vaejan» یاد شده و برگردان آن به زبان پهلوی «eranwej» است که در فارسی به آن ایرانویج می گویند؛ اما منظور از ایرانویج کدام سرزمین است؟ نوشته های پهلوی به تبع آن منابع بعدی، محل ایرانویج را آذربایجان می گویند. از سوی دیگر، پژوهندگان می کوشند به اثبات رسانند که زادگاه زرتشت جایی در نواحی آسیای مرکزی و به ویژه «خوارزم بزرگ» تا ناحیه ای به نام هندوکش و هامون و هیرمند تا زرنگ و رُخج است. (مزداپور، ۱۳۸۴، ص ۱۷ - ۱۶).

کریستین سن محقق دانمارکی، موطن زرتشت را شرق ایران می داند، «بارتولومه» زادگاه او را شمال غربی دانسته و می گوید، «مکتب زرتشت در آذربایجان پایه گذاری شده اما بنا به دلایلی زرتشت مجبور گردید به شرق ایران برود. (عبدالهی، ۱۳۶۹، ص ۱۵). او سپس در قلمرو ویشتاسب مستقر شد. دین وی از این ناحیه به سرزمینهای دیگر نفوذ یافته.

نیبرگ معتقد است که موطن اصلی زرتشت خوارزم بوده است و گاتاها در شهر ری یا راگا نوشته شده است. زرتشت ابتدا در کنار رود سیحون می زیسته و از آنجا فرار کرده و به کنار رودجیحون مهاجرت نموده است. ولی رفته رفته دین او به شهر ری رسیده و این شهر مرکز روحانی مذهب زرتشت گردیده است. مولتون معتقد است که زبان گاتاها لهجه قدیمی بسیار خاصی است که متعلق به منطقه ای بین پارتیا و ایندوس می باشد که می توان تقریباً سیستان کنونی را در نظر گرفت. این لهجه بسیار نزدیک به زبان وادهای قدیم است. پس باید در منطقه ای بسیار نزدیک به اقوام ودیک شکل گرفته باشد.

هرتسفلد خاور شناس آلمانی زرتشت را از خانواده سلطنتی مادها دانسته و موطن او را غرب ایران محل سکونت قبایل مادی حدس می زند که به علت مخالفت با اشراف مادی محاکمه و سپس به شرق ایران تبعید شده است.

لومل خوارزم یا خیوه را که در شمال افغانستان حالیه است، زادگاه زرتشت می داند و معتقد است علت آنکه به اشتباه منشاء او را در غرب ایران حدس زده اند آن است که ری یا راگا و آذربایجان مراکز مهم دین

زرتشت در قدیم بشمار می رفته است. ولی این مناطق به هیچ وجه با فضای اوستا قابل تطبیق نیستند. هومباخ زبان شناس و خاورشناس شهیر آلمانی از مطالعه در زبان گاتاها منشأ زرتشت را بطور عام شمال شرق ایران تعیین می کند.

نیبرگ در تحقیقات خود نشان داده که همه روایات مربوط به تولد زرتشت در سرزمین مادها و ارتباط دادن تحولات دینی او به مغرب ایران از آنجا سرچشمه می گرفته است که در زمان ساسانیان مرکز دستگاه ساسانیان در مغرب بوده کوشش می شده تا همگان را قانع کنند از نخست چنین بوده است. (حقیقت ص، ۳۶-۳۴).

قدیانی می نویسد: « زرتشت از مردم مشرق ایران بود نه مغرب ایران. چون دین اوستایی دنباله دین ودایی است و بخصوص گاتاها که به تحقیق از خود زرتشت است از نظر زبان شناسی شباهت بسیاری به ریگ ودا دارد، دیگر اینکه خدایان ودایی در دین زرتشت به صورت دیو یا فرشته درآمده و پادشاهان آریایی قدیم شرق ایران مانند جمشید و فریدون در بین این دو قوم مشترکند بنابراین به نظر می رسد دین اوستایی دنباله آئین ودایی است و نمی توان تصور کرد شخصیتی به نام زرتشت از مغرب ایران که در آن زمان نژادهای غیر ایرانی در آن می زیسته و زبان آنان غیر آریایی بوده از میان چنین مردمی برخیزد راهی دور که بالغ بر ۲۵۰۰ کیلومتر می شود، رخت سفر بر بندد و دین خود را به زبانی غیر از زبان مادری خود به گشتاسب پادشاه بلخ عرضه کند.» (قدیانی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۳ - ۱۰۲).

۳- نام زرتشت

نام زرتشت در گاتاها «زرتوشته و اسپتامه»^۱ (سرودهای ۲۹ بند، ۸، بند ۱۳، ۵۱ بند ۱۱، ۵۳ بند ۱) آمده است.

[... «بهمن» گفت: یگانه کسی که من می شناسم که آئین ما را پذیرفته «زرتشت سپتیمان» است ای

«مзда» اوست که اندیشه ما و دین راستین را، در جهان بگستراند، از این رو گفتاری دلپذیر بدو دادیم.]»

یونانیان «زرتشت را زرو آستر» می نامند این واژه به معنی ستاره شناس است. عربها نام او را به «سلطنت

زرین» تعبیر کرده اند.

^۱ - Zarathustera spitama